ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 66:2 (2025), 981-1005
DOI: 10.33227/auifd.1722875

es-Suyūṭī'nin Hadis Usulü Görüşlerindeki Değişim ve Değişimin Fark Edilmemesinin Yol Açtığı Problemler

TUNAHAN ERDOĞAN
Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türkiye
Akdeniz University, Faculty of Theology, Türkiye
tunahanerdogan1234@hotmail.com, tunahanerdogan@akdeniz.edu.tr
https://orcid.org/0000-0003-3374-6063

Öz
es-Suyūṭī'nin (ö. 911/1505) hadis usulüne dair görüşleri ağırlıklı olarak en-Nevevī'nin (ö. 676/1277) *et-Taḳrīb* adlı muhtasarı üzerine kaleme aldığı *Tedrību'r-Rāvī* isimli şerhi aracılığıyla tespit edilmektedir. Ancak es-Suyūṭī, daha sonra kendi *Elfiyye*'sinin şerhi olarak telif ettiği ve *el-Baḥru'llezī Zeḫar* adını verdiği eserinde, *Tedrīb*'de ortaya koyduğu bazı görüşlerini değiştirmiştir. Bu değişimlerin, özellikle İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın (ö. 643/1245) müteahhir asırlarda hadislerin taṣḥīḥ ve taḍ'īfine dair ileri sürdüğü görüşleri etrafında yoğunlaştığı gözlemlenmiştir. es-Suyūṭī'nin görüşlerindeki değişimin; konuya dair elde ettiği yeni bilgiler, bakış açısındaki farklılaşma, mesele üzerine daha fazla zihinsel mesai harcaması ve kullanılan kelimelerin anlamlarını daha dikkatli bir şekilde incelemesi gibi çeşitli sebeplerle gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Günümüz akademik çalışmalarında *el-Baḥr*'ın dikkate alınmaması, es-Suyūṭī'nin hadis usulüne dair görüşlerinin eksik ya da yanlış anlaşılmasına ve tutarsızlıkla itham edilmesine yol açmaktadır. Bu çalışma, es-Suyūṭī'nin iki şerhini karşılaştırmalı olarak inceleyerek onun değişen görüşlerini ve bu değişimlerin ortaya çıkardığı problemleri tespit etmeyi, doğurduğu riskleri göstermeyi amaçlamaktadır. Mukayeseli metin çözümlemesine dayanan bu araştırma, bir alimin düşünsel gelişiminin kronolojik olarak takip edilmesi gerektiğini somut biçimde ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Bu bağlamda her ne kadar tamamlanmamış olsa da *el-Baḥru'llezī Zeḫar*, es-Suyūṭī'nin hadis usulüne dair bir kısım görüşlerinin sağlıklı bir şekilde tespiti açısından vazgeçilmez bir kaynak olarak öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hadis Usulü, es-Suyūṭī, Tedrību'r-Rāvī, el-Baḥru'llezī Zeḫar.

Geliş/Recieved: 19.06.2025 Kabul/Accepted: 27.11.2025

The Change in al-Ṣuyūṭī's Views on Hadīth Methodology and the Problems Arising from the Failure to Recognize It

Abstract

al-Ṣuyūṭī's (d. 911/1505) views on hadīth methodology have predominantly been identified through his commentary *Tadrīb al-Rāwī*, written on al-Nawawī's (d. 676/1277) concise work *al-Taqrīb*. However, al-Ṣuyūṭī later changed some of his views that he put forward in *Tadrīb* in his work, which he wrote as a commentary on his own *Alfiyya* and called *al-Baḥr alladhī Zakhar.* It has been observed that these changes are particularly concentrated around the views advanced by Ibn al-Ṣalāḥ (d. 643/1245) concerning the authentication and weakening of hadīths in the later centuries. It is understood that the change in al-Suyūṭī's views occurred due to various reasons, including the new information he acquired on the subject, a shift in his perspective, increased intellectual engagement with the issue, and a more careful examination of the meanings of the words used. The disregard of *al-Baḥr* in contemporary academic studies has led to incomplete or inaccurate understandings of al-Suyūṭī's views on hadīth methodology, and has even resulted in occasional accusations of inconsistency. This study aims to identify al-Suyūṭī's changing views and the problems caused by these changes by comparing his two commentaries, and to show the risks this entails. This study, which is based on comparative textual analysis, is important in terms of concretely demonstrating that a scholar's intellectual development should be followed chronologically. In this context, although it is not complete, *al-Baḥr alladhī Zakhar* stands out as an indispensable source for a sound determination of al-Ṣuyūṭī's views on hadīth methodology.

Keywords: Hadīth, Hadīth Methodology, al-Ṣuyūṭī, Tadrīb al-Rāwī, al-Baḥr alladhī Zakhar.

Giriş

Celāluddīn es-Suyūṭī (ö. 911/1505), İslami ilimlerin hemen her alanında eserler kaleme almış çok yönlü bir alimdir. Hadis usulüne dair görüşleri ise genellikle en-Nevevī'nin (ö. 676/1277) *et-Taḳrīb* adlı muhtasarı üzerine yazdığı *Tedrību'r-Rāvī fī Şerḥi Taḳrībi'n-Nevāvī* adlı şerhi üzerinden tespit edilmektedir. Ancak es-Suyūṭī'nin bu alandaki tek eseri *Tedrīb* değildir. Kendisine ait *Naẓmu'd-Durer fī 'İlmi'l-Eṣer* adlı *Elfiyye'*sine yazdığı *el-Baḥru'lleẕī Zeḫar fī Şerḥi Elfiyyeti'l-Eṣer* adlı şerhi de hadis usulü açısından büyük önem taşımaktadır.

Tedrību'r-Rāvī'nin daha meşhur olması ve *el-Baḥr*'ın yakın zamana kadar yazma hâlinde bulunması gibi sebeplerle es-Suyūṭī'nin usul görüşlerinin tespiti büyük ölçüde *Tedrīb* üzerinden yapılmıştır. Oysa *el-Baḥr* hem *Tedrīb*'den sonra kaleme alınmıştır hem de hadis usulü meselelerini daha kapsamlı biçimde ele almıştır. es-Suyūṭī eseri tamamlayamamış olsa da yalnızca on yedi hadis usulü konusunu kapsayan bu şerh, muhakkik notlarıyla birlikte üç cilt ve 1316 sayfa hacmindedir.

Bu çalışma, es-Suyūṭī'nin *Tedrīb* ve *el-Baḥr* adlı iki şerhini karşılaştırmalı olarak inceleyerek zaman içinde değişen bazı görüşlerini ve bu değişimlerin göz ardı edilmesinin yol açtığı sorunları ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Ayrıca *Tedrīb*'den farklı olarak *el-Baḥr*'da ele alınan yeni konulara da genel hatlarıyla değinilmektedir. Böylece özelde hadis usulüne, genelde ise hadis ilmine dair görüşlerin doğru biçimde tespit edilmesi için nasıl bir yöntem izlenmesi gerektiği konusunda örnek bir yaklaşım sunulmaktadır.

Bunun yanında çalışma, alimlere isnat edilen görüşlerin eksik kaynak incelemelerine dayanarak değerlendirilmesinin doğurabileceği risklere ve hatalara dikkat çekmekte, bir alimin fikirlerinin ancak eserlerinin tamamı görüldükten ve görüşleri kronolojik bir seyir içinde incelendikten sonra sağlıklı biçimde değerlendirilebileceğini göstermektedir.

1. Kitapların İsmi, es-Suyūṭī'ye Nispeti ve Telif Sırası

es-Suyūṭī'nin, en-Nevevī'ye ait *et-Taḳrīb* isimli hadis usulü muhtasarına yazdığı şerhin adı yazma nüshalarda *Tedrību'r-Rāvī fī Şerḥi Taḳrībi'n-Nevāvī* başlığıyla kaydedilmiştir.[1] Bazı modern çalışmalarda ise "en-Nevāvī" yerine "en-Nevevī" şeklindeki kullanım tercih edilmiştir.[2] Gerçekte "en-Nevā" kelimesinin nisbesi gramer açısından "en-Nevevī" olmalıdır, ancak seci[3] kaygısıyla müellif tarafından "en-Nevāvî" şeklinde kullanılmıştır. *Tedrīb*'in es-Suyūṭī'ye ait olduğu konusunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Nitekim müellif, bu eserini *Fihristu Muellefātī* adlı eserinde açıkça zikretmiştir.[4]

es-Suyūṭī, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın (ö. 643/1245) *ʿUlūmu'l-Ḥadīṯ* adlı eseriyle Zeynuddīn el-ʿIrāḳī'nin (ö. 806/1404) *Elfiyye*'sinde yer alan hadis usulü konularına bazı ilavelerde bulunarak *Naẓmu'd-Dürer fî 'İlmi'l-Eṯer* isimli bir *Elfiyye* kaleme almıştır. Beş günde yazdığını belirttiği bu manzûmeyi,[5] daha sonra öğrencilerinin ihtiyacını karşılamak amacıyla şerh etmeye başlamış ve ilk olarak *Ḳaṭru'd-Dirar 'alā Naẓmi'd-Dürer* adını vermiştir. Daha sonra şerhin ismini *el-Baḥru'lleẕī Zeḫar fī Şerḥi Elfiyyeti'l-Eṯer* olarak değiştirmiştir.[6] Ancak müellif bu değişikliğin sebebini açıklamamıştır.

es-Suyūṭī usul konularının hepsini ele almayı planlamışsa da eserini tamamlayamamıştır. Yalnızca on yedi hadis usulü meselesini ele aldığı[7]

---

[1] Yazmaların kapak sayfaları için bkz. es-Suyūṭī, *Tedrību'r-Rāvī fī Şerḥi Taḳrībi'n-Nevevī*, 1:49-81.
[2] Halit Özkan, "Süyûtî," *DİA,* 38:193.
[3] Seci, nesir halindeki metinlerin sonlarının birbiriyle uyum içerisinde olması demektir. Seci manzum metinlerdeki kafiyenin nesirdeki karşılığıdır. ez-Zemaḫşerī, *el-Fāʾiḳ fī Ġarībi'l-Ḥadīṯ*, 2:155; el-Ḳazvīnī, *el-Īḍāḥ fī ʿUlūmi'l-Belāġa*, 2:183. İslami ilimlerde ilk asırlarda görülmese de hicrî üçüncü asır sonrasında kitap isimlendirmelerinde seci olgusuna rastlanılmaktadır. Özellikle İslami ilimlerin medrese ve darulhadis gibi kurumlarda öğretiminin yerleştiği dönemlerden sonra ismin akılda kalıcı olmasını sağlamak ve edebî zevk gibi nedenlerle kitap isimlendirmelerinde seci olgusu neredeyse vazgeçilmez bir hale gelmiştir.
[4] es-Suyūṭī, *Fihristu Muellefātī*, 8.
[5] نَظْمُتُهَا فِي خَمْسَةِ الأَيَّامِ es-Suyūṭī, *Elfiyyetu's-Suyūṭī fī ʿİlmi'l-Ḥadīṯ*, 146.
[6] es-Suyūṭī, *el-Baḥrru'lleẕī Zeḫar fī Şerḥi Elfiyyeti'l-Eṯer*, 1:223-25.
[7] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 1:169-170 (Muhakkikin önsözü).

kısımda ileride gelecek konulara yaptığı iç referanslar bütünlüklü bir çalışmaya niyetlendiğini göstermektedir. Nitekim *Ṣaḥīḥayn*'da tenkit edilen bazı rivayetleri ele alırken, ileride mevḍū' hadis konusunda bu mesele hakkında detaylı açıklamalarda bulunacağını belirtmiştir.[8] Ancak bu açıklamaların yer alacağı bölümler eserin tamamlanamayan kısmında kalmıştır.

el-Baḥr'ın es-Suyūṭī'ye aidiyeti hem bizzat müellifin kendi beyanlarıyla hem de sonraki dönem alimlerinin nakilleriyle teyit edilmektedir. es-Suyūṭī, *Ḥusnu'l-Muḥāḍara* isimli eserinde bu şerhi *Ḳaṭru'd-Dirar* ismiyle,[9] *Fihristu Muellefātī* isimli eserinde ise *el-Baḥru'lleẕī Zeḫar* ismiyle kaydetmiştir.[10] es-Suyūṭī dışında da birçok alim bu esere atıfta bulunmuştur: Kātib Çelebi (ö. 1067/1657) bu şerhi "tamamlanmamış" notuyla birlikte *el-Baḥru'lleẕī Zeḫar*,[11] Muḥammed Ekrem en-Naṣrbūrī es-Sindī (ö. h. 1096'dan sonra) *Ḳaṭru'd-Dirar* ve *Şerḥu Naẓmi'd-Durer*,[12] eṣ-Ṣan'ānī (ö. 1182/1768) *Şerḥu Elfiyyeti's- Suyūṭī*,[13] İsmail Paşa (ö. 1839-1920) *el-Baḥru'lleẕī Zeḫar fī Şerḥi Naẓmi'd-Dürer*,[14] el-Fullānī (ö. 1218/1803) *Ḳaṭru'd-Dirar*[15] ismiyle anmıştır. Eser, Ubey Enes Enīs b. Aḥmed b. Ṭāhir el-Endenūsī tarafından tahkik edilmiş ve 1999 yılında Medine'de yayımlanmıştır. Ancak bu baskı yalnızca sahih, hasen ve zayıf hadisle ilgili bölümlerin bir kısmını içermekte olup es-Suyūṭī'nin eserini tamamlayamaması nedeniyle eksiktir.

es-Suyūṭī'nin *Elfiyye*'sinde kullandığı bazı ifadeler onun *el-Baḥr*'ı *Tedrību'r-Rāvī*'den sonra kaleme aldığını göstermektedir.[16] En sahih isnadları zikrettiği beyitlerin ardından şu ifadeye yer verir:

وغير هذا من تراجم تعد

ضمنتها شرحي عنها لا تعد

"Burada saydıklarımdan başka çok sayıda [en sahih] isnadı, şerhimin içerisinde zikrettim."[17]

Bu beyitlerde geçen "şerh" ifadesiyle es-Suyūṭī'nin, *Tedrību'r-Rāvī*'yi kastettiği anlaşılmaktadır. Çünkü tam da sözünü ettiği gibi, *Elfiyye'sin*de saydıkları dışında *Tedrību'r-Rāvī*'de çok sayıda sahih isnada yer

[8] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 2/647.
[9] es-Suyūṭī, *Ḥusnu'l-Muḥāḍara fī Tārīḫi Mıṣr ve'l-Ḳāhira*, 1:340.
[10] es-Suyūṭī, *Fihristu Mu'ellefātī*, 8.
[11] Kātib Çelebi, *Keşfu'ẓ-Ẓunūn 'an Esāmi'l-Kutub ve'l-Funūn*, 2:1963.
[12] es-Sindī, *İm'ānu'n-Naẓar Şerḥu Şerḥi Nuḫbeti'l-fiker*, 12, 59, 64, 66, 79, 189.
[13] el-Emīr eṣ-Ṣan'ānī, *Tavḍīḥu'l-Efkār li-Me'ānī Tenḳīḥi'l-Enẓār*, 1:16.
[14] Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetu'l-'Ārifīn, Esmā'u'l-Mu'ellifīn ve Āṣāru'l-Muṣannifīn*, 1:536.
[15] el-Fullānī, *Ḳaṭfu'ṣ-Ṣemer fī Ref'i Esānīdi'l-Muṣannefāt fi'l-Funūn ve'l-Eṣer*, 102.
[16] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 1:177 (muhakkikin ön sözü); 2:441.
[17] es-Suyūṭī, *Elfiyye*, 5.

vermektedir.[18] Bu durum dikkate alındığında *Elfiyye'*nin *Tedrību'r-Rāvī*'den sonra yazıldığı sonucuna ulaşılmaktadır. *el-Baḥr* ise *Elfiyye'*nin şerhi olduğuna göre üç eser arasında kronolojik sıralama şu şekildedir: Önce *Tedrību'r-Rāvī*, ardından *Elfiyye*, son olarak ise onun şerhi olan *el-Baḥru'lleẕī Zeḫar* kaleme alınmıştır.

Bu eserlerin telif sırası araştırmamız açısından büyük önem arz etmektedir. Zira kitapların yazımındaki öncelik-sonralık ilişkisi, es-Suyūṭī'nin hadis usulüne dair görüşlerinde meydana gelen değişim, dönüşüm ve gelişim süreçlerinin sağlıklı bir biçimde izlenmesine imkân tanımaktadır.

2. *Tedrību'r-Rāvī* ve *el-Baḥr'*ın Tertip, Kurgu, Nakil Tarzı ve Kaynak Bakımından Mukayesesi

2.1. Hadis Usulü Konularının Tertibi

es-Suyūṭī, en-Nevevī'nin *et-Taḳrīb* adlı muhtasarı üzerine bir şerh kaleme aldığından *Tedrību'r-Rāvī* adlı eserinde hadis usulü konularını işlerken esas olarak en-Nevevī'nin tertibini, dolayısıyla onun da dayandığı İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın sıralamasını takip etmiştir. Bununla birlikte es-Suyūṭī, en-Nevevī'nin *et-Taḳrīb*'de zikrettiği 65 hadis usulü başlığına 28 yeni konu başlığı daha eklemiş ve böylece toplamda 93 farklı nev'e yer vermiştir.

el-Baḥru'lleẕī Zeḫar ise es-Suyūṭī'nin kendi kaleme aldığı *Elfiyye*'nin şerhi olması hasebiyle konuların tertibinde *Elfiyye*'nin yapısını esas alır. *Elfiyye'*nin tertibi ise genel olarak Zeynuddīn el-'Irāḳī'nin *Elfiyye*'sinin yapısını takip etmektedir. Her iki *Elfiyye* de temelde İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın *'Ulūmu'l-Ḥadīṯ* adlı eserinin sistematiğini esas alsa da içerikteki takdim-tehir, ilâve, istidrâk ve tenkit gibi hususlar dolayısıyla ondan belli ölçüde farklılaşmaktadır.[19] Örneğin es-Suyūṭī, musned hadis konusunu merfū' ve mevḳūf hadislerden,[20] mu'an'an hadisleri de mu'allaḳ hadislerden önce ele almıştır. Mursel hadis ise mevṣūl, munḳatı' ve mu'ḍal hadislerden sonra incelenmiştir.[21] es-Suyūṭī kendi *Elfiyye'*sini, özellikle bilgi derlemesi, özlü ve açık ifadeler kullanımı, konu başlıklarının uyumu ve tertip açısından el-'Irāḳī'nin *Elfiyye*'sine göre daha üstün bulduğunu bizzat ifade etmektedir.[22]

2.2. Nakil Tarzı

es-Suyūṭī *el-Baḥr* adlı eserinde doğrudan alıntı yaptığı metinlerin başında genellikle "Ḳāle Fulānun…", ifadesini kullanmakta, alıntının sona erdiğini belirtmek için ise "intehā" demektedir. Buna karşılık doğrudan alıntı

[18] es-Suyūṭī, *Tedrīb*, 2:204-63.
[19] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 1:161 (Muhakkikin önsözü).
[20] es-Suyūṭī, *Elfiyye*, 13.
[21] es-Suyūṭī, *Elfiyye*, 15.
[22] فائِقَةٌ أَلْفِيَّةَ العِرَاقِي فِي الجَمْعِ والإِيجاز وَأَتَّسَاق es-Suyūṭī, *Elfiyye*, 3.

yapmadığı veya serbest aktarımda bulunduğu yerlerde bazı istisnalar dışında "intehā" ifadesini kullanmamaktadır.

es-Suyūṭī'nin benzer bir yöntemi *Tedrību'r-Rāvī*'de de uyguladığı görülmekle birlikte bu eserde nakil yaptığı ifadelerin bitişini göstermediği bazı yerler bulunmaktadır. Bu durum, ilgili sözün doğrudan mı yoksa yorum yoluyla mı aktarıldığı konusunda belirsizliklere yol açmakta, bazı durumlarda alıntının nerede sona erdiğini tespit etmeyi güçleştirebilmektedir.

2.3. Görüşler Arasında Tercihte Bulunması

es-Suyūṭī bazı meselelerde hem *Tedrīb'*de hem de *el-Baḥr'*da konuyla ilgili farklı görüşleri aktarmış olmakla birlikte *Tedrīb'*de bu görüşler arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır.[23] Buna karşılık *el-Baḥr'*da ise aynı konulara dair aktardığı görüşler arasında açık tercihlerde bulunduğu görülmektedir.

Örneğin, "metn" kelimesinin etimolojik kökeni hakkında her iki eserinde de farklı görüşleri nakletmiş, ancak *el-Baḥr*'da doğru olan görüşün "metnu'l-arḍ" (düz ve sert zemin) ifadesinden türediği yönünde olduğunu belirterek bu görüşü tercih etmiştir.[24]

es-Suyūṭī'nin *Tedrīb'*de yalnızca temas ettiği ancak herhangi bir tercihte bulunmadığı halde[25] *el-Baḥr'*da görüş bildirdiği bir diğer mesele, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın taṣḥīḥ yasağını, fıkıh ilmindeki "herhangi bir asrın mutlak müctehidsiz kalmasının mümkün olduğu" görüşü üzerine bina ettiği iddiasıdır. *Tedrīb'*de es-Suyūṭī bu iddiayı yalnızca İbn Ḥacer'den naklen aktarmakla yetinir. Ancak *el-Baḥr'*da "bir asrın müctehidsiz kalmasının câiz olmasının, hadisler hakkında hüküm verme ehliyetine sahip münekkit bir hâfızın bulunmamasını gerektirmeyeceği" şeklinde açık bir tercihte bulunur. es-Suyūṭī'ye göre hadisler hakkında hüküm verecek olan hâfızın, yalnızca hadis ilmine dair bilgi sahibi olması yeterlidir. Buna karşılık mutlak müctehidde bundan çok daha fazla şart aranır. Bu şartlar arasında Kur'an bilgisi, Arapça ve lügat hakimiyeti, fıkıh usulü bilgisi, beyan ilmi, icma ve alimlerin ihtilâflarının bilinmesi gibi hususlar yer alır. Oysa bu şartların bir kısmı bile müteahhir hadisçiler şöyle dursun mütekaddim hadisçilerde dahi bulunmamaktadır.[26] Bu nedenle es-Suyūṭī *el-Baḥr'*da fıkıh ilmindeki bir asrın müctehidsiz kalmasının cevāzı ile hadis ilmindeki taṣḥīḥ yasağı arasında bir irtibatın bulunmadığını ifade etmektedir.

---

[23] es-Suyūṭī, *Tedrīb*, 2:34.
[24] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 1:294-95.
[25] es-Suyūṭī, *Tedrīb*, 2:547-48.
[26] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 2:858.

2.4. Kronolojiye Riayet Etmesi

es-Suyūṭī, *el-Baḥr* adlı eserinde farklı görüşleri aktarırken genellikle kronolojik bir tertibe riayet etmiş; önce mütekaddim alimlerin, ardından ise müteahhir alimlerin görüşlerine yer vermiş ve nihayet kendi kanaatini sunmuştur. Buna karşın, *Tedrību'r-Rāvī*'de en-Nevevī'nin *et-Taḳrīb* adlı metnine bağlı kalmak zorunda olması sebebiyle bu kronolojik düzeni her zaman sürdürebildiğini söylemek mümkün değildir.

Öte yandan *el-Baḥr*'da es-Suyūṭī'nin bazı durumlarda kendi görüşünü, aktardığı diğer görüşlerin arasında zikrettiği de görülmektedir. Ancak genel olarak *el-Baḥr*'ın bu kronolojik yaklaşımı okuyucuya bir meselenin tarihsel gelişimini, farklı dönemlerdeki katkı ve eleştirilerle birlikte karşılaştırmalı biçimde değerlendirme imkanı sunması açısından önem arz etmektedir.

Bununla birlikte her iki eserde ele alınan meselelerin önemli ölçüde benzerlik göstermesine rağmen *el-Baḥr*'da yer alan bilgilerin, tamamlanmış bölümler dikkate alındığında hacim ve içerik bakımından *Tedrību'r-Rāvī*'ye kıyasla çok daha geniş ve derinlikli olduğu görülmektedir.

2.5. İki Eserde Yararlanılan Kaynak Sayısı

Tahkik çalışmasını yapan araştırmacının belirttiğine göre es-Suyūṭī'nin *Tedrību'r-Rāvī*'de yer vermeyip yalnızca *el-Baḥr*'da kullandığı kaynak sayısı 189'dur. Buna karşılık yalnızca *Tedrīb*'de yer verip *el-Baḥr*'da zikretmediği kaynakların sayısı 73 olarak tespit edilmiştir. Her iki eserde ortak olarak başvurulan kaynak sayısı ise 55'tir.[27]

İki eser arasında başvurulan kaynak sayısındaki bu dikkate değer fark, es-Suyūṭī'nin *Tedrību'r-Rāvī*'den sonra çok sayıda yeni hadis usulü kaynağını incelediğini ve bu alandaki literatürü daha kapsamlı biçimde değerlendirdiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, onun *el-Baḥr*'ı kaleme alırken yalnızca mevcut bilgileri derlemekle yetinmediğini, aynı zamanda hadis usulünün tüm yönlerini ayrıntılı şekilde ele almayı hedefleyen daha geniş çaplı bir eser yazma niyeti taşıdığını göstermektedir.

2.6. İki Kitap Arasındaki Benzerlikler

es-Suyūṭī'nin *Tedrību'r-Rāvī* ve *el-Baḥr* adlı eserlerinde naklettiği bilgiler karşılaştırıldığında her iki eserdeki içeriğin büyük ölçüde benzerlik gösterdiği görülmektedir. Hatta birçok konu *Tedrību'r-Rāvī*'deki ifadelerle kelimesi kelimesine örtüşmektedir. Örneğin, *Ṣaḥīḥayn*'da eleştiriye konu olan bazı rivayetlerin incelendiği bölümde *el-Baḥr*'daki açıklamalar neredeyse *Tedrīb*'dekiyle aynı lafızlarla aktarılmıştır. Bu bölüme yalnızca İbn Ḥacer el-ʿAsḳalānī'nin (ö. 852/1449) *en-Nuket* adlı eserinden bazı ilave

[27] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 1:177 (Muhakkikin önsözü).

bilgiler eklenmiştir. Ayrıca es-Suyūṭī, bu kısmın sonuna İbn Ḥazm'ın (ö. 456/1064), *Ṣaḥīḥayn'*da iki mevḍū' hadisin bulunduğuna dair iddiasını da eklemiş ve diğer bazı alimlerin görüşlerine yer vererek bu iddiaya cevaplar sunmuştur.[28]

es-Suyūṭī ayrıca İbnu'l-Cevzī'nin (ö. 597/1201) *el-Mevḍū'āt* adlı eserine biri el-Buḫārī'den (ö. 256/870), diğeri Müslim'den (ö. 261/875) olmak üzere iki hadisi dâhil ettiğini belirtmiş ve bu hadislerle ilgili değerlendirmelere mevḍū' hadisler bölümünde yer vereceğini ifade etmiştir.[29] Ancak, *el-Baḥr*'ın tamamlanmamış bölümleri arasında bu bölüm de yer aldığından bu niyetini gerçekleştirememiştir.

es-Suyūṭī'nin *Tedrību'r-Rāvī* mukaddimesinde hadis ilminin tanımı, konusu, amacı;[30] hâfız, muhaddis ve musnidin tanımı[31] ile hadis usulü literatürünün tarihsel gelişimine yönelik naklettiği ifadeler[32] de küçük farklılıklar ve bazı tercihler dışında *el-Baḥr*'daki ifadeleri ile örtüşmektedir. Bu durum, *el-Baḥr*'ın yazımı sırasında es-Suyūṭī'nin *Tedrīb'*den önemli ölçüde istifade ettiğinin ve bu metinden geniş alıntılar yaptığının göstergesidir.

3. *Tedrību'r-Rāvī*'de Bulunmadığı Halde *el-Baḥr*'da Yer Verilen Ek Bilgiler

el-Baḥr'ın tahkikini yapan Ubey Enes el-Endenūsī'nin belirttiğine göre es-Suyūṭī'nin bu eserinde önceki hadis alimlerinin hiçbirinin doğrudan temas etmediği bazı önemli ilaveler bulunmaktadır. Muhakkikin tespitine göre bu tür özgün katkıların sayısı 36'dır.[33] Bu katkılar, aşağıdaki yedi ana başlık altında sınıflandırılmaktadır:

1. Birbiriyle çelişkili gibi görünen bazı görüşler arasında telif ve uzlaştırma çabaları,

2. Bazı hadis meseleleri hakkındaki uyarıları,

3. Önceki alimlerin görüşlerine yönelik önemli ilave bilgiler,

4. Bazı alimlerin görüşlerini savunması,

5. Hadis imamlarının görüşlerinde ortaya çıkan problemlere açıklık getirmesi,

6. Önceki alimlerin görüşlerini tamamlaması, eleştirmesi ve tartışması,

---

[28] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 2:637-646.
[29] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 2:646-647.
[30] es-Suyūṭī, *Tedrīb*, 2:9-37; krş. es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 1:226-32.
[31] es-Suyūṭī, *Tedrīb*, 2:39-72; krş. es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 1:251-91.
[32] es-Suyūṭī, *Tedrīb*, 2:72-83; krş. es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 1:232-44.
[33] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 1:162-66.

7. Kendi eserleriyle birlikte bazı alimlere ait eserlerin müelliflerine nispetini ispatlama girişimi,

8. Farklı görüşler arasında tercihlerde bulunması.[34]

Burada "ek bilgiler"den kasıt, es-Suyūṭī'nin *Tedrību'r-Rāvī*'de yer vermediği halde *el-Baḥr'*a dâhil ettiği içeriklerdir. Bu konular arasından özellikle müteahhir asırlarda hadislerin taṣḥīḥ, taḥsīn ve taḍ'īfi meselesinde dile getirdiği yorumları dikkat çekmektedir. es-Suyūṭī'nin iki şerhi arasında yapılan karşılaştırma neticesinde konuyla ilgili olarak *el-Baḥr*'da tespit edilen bazı özgün katkılar şunlardır:

3.1. Hadislere Cezm ve Gayr-i Cezm Şeklinde Sahih Hükmü Verilmesi

es-Suyūṭī, *el-Baḥru'lleẕī Zeḫar*'da İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın müteahhir asırlarda hadislerin taṣḥīḥine dair değerlendirmelerine önemli bir açıklık getirmektedir. Bilindiği üzere İbnu'ṣ-Ṣalāḥ, müteahhir döneme ait hadis cüzleri ve benzeri eserlerde yer alan, ancak mütekaddim dönemin muteber ve meşhur kaynaklarında bulunmayan rivayetler hakkında "Biz o hadisin sahih olduğuna dair kesin bir hüküm vermeye cesaret edemeyiz."[35] ifadesiyle bu tür hadislerin kesin bir şekilde sahih kabul edilemeyeceğini belirtmiştir.

es-Suyūṭī, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın bu ifadesini yalnızca bir ret ve yasaklama değil, sınırlı düzeyde bir kabul içeren ihtiyatlı bir yaklaşım olarak yorumlamaktadır. Ona göre İbnu'ṣ-Ṣalāḥ burada sahihlik hükmü verilmesini tamamen reddetmemekte, yalnızca cezm, yani mutlak bir kesinlik içeren sahihlik hükmünden kaçınılması gerektiğini ifade etmektedir. Bu durumda hadisler hakkında cezm ve gayr-i cezm olmak üzere iki türlü sahihlik hükmü söz konusu olabilir.

es-Suyūṭī'ye göre gayr-i cezm şeklindeki hüküm de kendi içinde ikiye ayrılmaktadır:

- Zann-ı galib ile sahihlik: Kuvvetli kanaate dayalı, ancak kesin olmayan hüküm;
- Şek ve tereddütle sahihlik: Daha zayıf ihtimalle sahih sayılan rivayet.

Bu yaklaşımla es-Suyūṭī, taṣḥīḥ hükmü açısından sahih hadislere üç kategorik düzey tanımlamaktadır:

1. Cezm ile sahihlik hükmü verilen hadisler: Herhangi bir tereddüt içermeden sahihliği sabit olan rivayetler,
2. Zann-ı galib ile sahih kabul edilenler,

---

[34] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 1:166-67.

[35] فإنَّا لا نتجاسرُ على جَزْمِ الْحُكْمِ بِصِحَّتِهِ İbnu'ṣ-Ṣalāḥ eṣ-Şehrezūrī, *Ma'rifetu Envā'i 'Ulūmi'l-Ḥadīṣ*, 83.

3. Şüphe ve tereddütle sahih sayılanlar.[36]

Sonuç olarak es-Suyūṭī, *el-Baḥr*'daki açıklamalarıyla İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın değerlendirmesini "cezm" ifadesi üzerinden yeniden yorumlamakta ve hadislerin sahihliğine dair daha nüanslı bir sınıflandırma geliştirmektedir. Bu yaklaşım, es-Suyūṭī'nin müteahhir dönemde hadislerin taṣḥīḥine ilişkin görüşlerinde önemli bir değişim ve derinleşmenin göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Görüldüğü kadarıyla es-Suyūṭī'den önce hiçbir alim İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın müteahhir asırlarda hadislerin taṣḥīḥ ve taḍ'īfine dair sözlerine, onun *el-Baḥr*'da ortaya koyduğu şekilde bir açıklama getirmemiştir. es-Suyūṭī'nin hadislere cezm ve gayr-i cezm şeklinde hüküm verilmesi yaklaşımına dair herhangi bir örnek sunmamış olması, bu ayrımı daha çok teorik düzlemde ele aldığı izlenimini vermektedir. *el-Baḥr*'daki üslubu incelendiğinde es-Suyūṭī'nin İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın ifadelerini yorumlarken her kelimenin anlam sınırlarını dikkatle değerlendiren bir usulcü tavrı sergilediği anlaşılmaktadır.

Oysa es-Suyūṭī *Tedrību'r-Rāvī*'de aynı konuyu ele alırken sahihlik hükmünde cezm ve gayr-i cezm şeklinde bir ayrıma gitmemiş, daha çok tartışmalara ve alimlerin görüşlerine yer verdikten sonra İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın taṣḥīḥ, taḥsīn ve taḍ'īf kapısını kapattığını ifade ederek meseleyi özetlemiştir. Bu bağlamda es-Suyūṭī, en-Nevevī'nin dile getirdiği gerekçeyi tekrar etmiş ve müteahhir asırlardaki alimlerin bu alandaki yeterliliklerinin zayıf olduğunu belirtmiştir. Ancak İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın taṣḥīḥi bütünüyle reddetme şeklinde yorumlanan bu yaklaşımı, sonraki dönem uleması tarafından genellikle kabul görmemiştir.[37]

---

[36] الثالثة: قول ابن الصلاح (فإنَّا لا نتجاسر على جزم الحكم بصحته) يقتضي جواز الحكم بصحته على غير وجه الجزم فإنه لم يمنع إلا الجزم ولغير الجزم صورتان أن يحكم به على الظن وعلى التردد فتأمّله وعلى هذا فيزاد في أقسام الصحيح صحيح محتمل وصحيح مشكوك فيه es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 2:869.

[37] es-Suyūṭī, *Tedrīb*, 1:539-559. Ancak konuyla ilgili yapılan güncel araştırmalar en-Nevevī, es-Suyūṭī ve diğer alimlerin öne sürdüğü bu gerekçenin doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Buna göre İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın taṣḥīḥ ve taḍ'īfi yasaklamak ya da hadiste ictihad kapısını kapatmak gibi bir düşüncesi bulunmamaktadır. Onun kastı ravilerde görülen tesāhul neticesinde müteahhir asırlarda taṣḥīḥ ve taḥsîne elverişli isnadların büyük oranda azaldığı, bu yüzden de müteahhir dönem isnadları üzerinden bu ameliyenin gerçekleştirilmesinin zorluğudur. İbnu'ṣ-Ṣalāḥ mütekaddim döneme ait isnadlardan hareketle taṣḥīḥ yapılabileceği görüşündedir. Dolayısıyla onun müteahhir dönem alimlerinin taṣḥīḥ ehliyetlerinin zayıflığına dair bir açıklaması bulunmamaktadır. Bu isnad ona en-Nevevī'nin anlamı ihlâl eden ihtisârından dolayı yapılmış, sonraki alimler de en-Nevevī'nin bu gerekçesini tekrarlamıştır. bkz. el-Melībārī, *Taṣḥīḥu'l-Ḥadīṣ*, 1-41; Tunahan Erdoğan, "İbnü's-Salâh'ın Hadislerin Tashih ve Tahsinine Yönelik Görüşleri," 1-111; Tunahan Erdoğan, "Hadiste İctihad Kapısı Kapanmış mıdır?," 37-55. *Tedrību'r-Rāvī*'nin muhakkiki Muḥammed 'Avvâme de bu hususa şu sözleriyle dikkat çekmektedir: "Bu, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın söylemediği bir şeydir. İbnu'ṣ-Ṣalāḥ kendi muasırlarına bu şekilde bir kusur kondurmayacak kadar edepli birisidir. Kendisi için taṣḥīḥ, taḥsîn ve taḍ'īfi uygun görecek, başkalarına bu kapıyı kapatacak, öyle mi?!" es-Suyūṭī, *Tedrīb,* 2:558 (2 numaralı dipnot).

Özetle es-Suyūṭī, *Tedrību'r-Rāvī*'de İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın sözlerini, en-Nevevī başta olmak üzere önceki alimlerin yorumları doğrultusunda ele alırken *el-Baḥr*'da aynı meseleyi daha farklı, özgün bir bakış açısıyla yeniden yorumlamıştır. *Tedrīb*'deki yaklaşımı en-Nevevī'nin *et-Taḳrīb* metnine ve bu metin etrafında şekillenen geleneksel tartışma çizgisine bağlı kalırken *el-Baḥr*'daki değerlendirmeleri kendi *Elfiyye*'si çerçevesinde geliştirdiği daha derinlikli, titiz ve kapsamlı bir düşünsel çabanın ürünüdür. Görüşlerindeki bu değişimin arka planında onun meseleye dair yöntemsel perspektifindeki farklılık yatmaktadır.

3.2. Hadise İlk Defa Sahih Hükmü Verilmesi

es-Suyūṭī'nin *Tedrību'r-Rāvī*'de ele almadığı, ancak *el-Baḥr*'da detaylı biçimde incelediği bir diğer konu, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın "Bu asırlarda yalnızca isnadları dikkate alarak sahih hadisi tanımada müstakil/bağımsız hareket etmek imkânsız bir hale gelmiştir."[38] şeklindeki ifadesidir. es-Suyūṭī'ye göre İbnu'ṣ-Ṣalāḥ bu sözüyle, önceki muhaddislerden birinin taṣḥīḥ ettiği bir hadisi inceleyip onun verdiği hükme aykırı bir hüküm vermeyi değil, aksine daha önce hiçbir hadis imamı tarafından sahih olarak değerlendirilmemiş ve cüzler gibi müteahhir kaynaklarda yer alan bir hadise "ilk defa" sahih hükmü verilmesini uygun bulmamaktadır. Zira İbnu'ṣ-Ṣalāḥ bu görüşünü dile getirirken özellikle "yalnızca isnadları dikkate alarak sahihi anlamada müstakil hareket etmek imkânsızdır"[39] ifadesini kullanmaktadır.

Bu bağlamda dikkat çekilmesi gereken nokta, es-Suyūṭī'nin *Tedrību'r-Rāvī*'de İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın "el-Ḥākim'in (ö. 405/1014) sıhhatine hükmettiği, ancak diğer imamların taṣḥīḥini tespit edemediğimiz hadisler her ne kadar sahih seviyesinde olmasa da hasen derecesindedir. Bu tür hadisler, zayıf olduklarını gösteren bir illet bulunmadıkça hüccet kabul edilir ve onlarla amel edilir."[40] şeklindeki görüşüne ilişkin olarak el-ʿIrāḳī'nin değerlendirmesini aktarmakla yetinmesidir. el-ʿIrāḳī'ye göre bu görüş, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın taṣḥīḥ kapısını kapattığı düşüncesine dayanmaktadır. Ona göre İbnu'ṣ-Ṣalāḥ taṣḥīḥ imkânını ortadan kaldırdığı için el-Ḥākim'in sahih hükmü verdiği, fakat başka hadis imamlarının taṣḥīḥiyle desteklenmeyen rivayetler hakkında da sahih değil, ancak hasen hükmü verilebileceğini savunmaktadır.

es-Suyūṭī *Tedrību'r-Rāvī*'de el-ʿIrāḳī'nin bu değerlendirmesini aktarırken, onun İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'a taṣḥīḥ konusunda muhalif olmasına rağmen burada görüşünü nasıl onayladığını ifade eden kısa bir şaşkınlık cümlesi

---

[38] İbnu'ṣ-Ṣalāḥ eṣ-Şehrezūrī, *Maʿrifetu Envāʿi ʿUlūmi'l-Ḥadīṣ*, 83. فقدْ تَعَذَّرَ في هذِهِ الأعصار الاستقلالُ بإدراكِ الصحيح بمجَرَّدِ اعتبارِ الأسانيدِ

[39] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 2:847, 869-870.

[40] İbnu'ṣ-Ṣalāḥ eṣ-Şehrezūrī, *Maʿrifetu Envāʿi ʿUlūmi'l-Ḥadīṣ*, 90.

dışında herhangi bir yorumda bulunmamaktadır.[41] Buna karşılık, *el-Baḥr*'da meseleyi farklı bir yaklaşımla ele almakta ve bu görüşe katılmadığını açıkça ifade etmektedir. Böylece *Tedrību'r-Rāvī*'de yer almayan önemli bir farklılık kendini göstermektedir.

es-Suyūṭī'ye göre burada iki durum birbirinden ayrılmalıdır: Müteahhir dönemde yazılmış hadis cüzleri ve benzeri kaynaklarda yer alıp da önceki hadis imamlarının eserlerinde bulunmayan bir hadise sahih hükmü verilmesi, istiḳlālī bir taṣḥīḥ teşebbüsüdür. Oysa el-Ḥākim'in daha önce sahih hükmü verdiği bir hadisi yeniden inceleyip aynı sonuca ulaşmak istiḳlālī bir taṣḥīḥ değil, el-Ḥākim'in hükmünün onaylanması anlamına gelen taḳrīrī bir işlemdir. İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın karşı çıktığı taṣḥīḥ, ilk defa ve müstakil biçimde sahihlik hükmü verilen hadislerle ilgilidir. Nitekim onun "Bu asırlarda artık yalnızca isnadları dikkate alarak sahih hükmüne ulaşmada müstakil hareket etmek mümkün değildir."[42] sözü bu anlayışı yansıtmaktadır.[43]

Sonuç olarak es-Suyūṭī, *Tedrību'r-Rāvī*'de konuyu genel çerçevede ele alarak İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın taṣḥīḥi tümüyle yasakladığını ifade ederken *el-Baḥr*'da söz konusu ifadeleri daha dikkatli bir analizle değerlendirerek meseleye farklı bir boyut kazandırmakta, hatta taṣḥīḥ meselesinde yeni bir ayrım önermektedir. Bu durum, onun görüşlerinin zamanla geliştiğini ve düşünsel derinliğinin *el-Baḥr*'da daha belirgin bir biçimde ortaya çıktığını göstermektedir.

3.3. İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın Hadis Taṣḥīḥ Yasağını Başlattığı Zaman Dilimi

es-Suyūṭī'nin *el-Baḥr* adlı eserinde ele aldığı, ancak *Tedrību'r-Rāvī*'de yer vermediği bir diğer hadis usulü meselesi, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın hadis taṣḥīḥini geçerli görmediği dönemin tespiti problemidir. es-Suyūṭī, *el-Baḥr*'da bu konuyu tartışırken İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın taṣḥīḥ yasağına hangi tarih itibarıyla başlanması gerektiğine dair açık bir beyanda bulunmadığını ifade eder ve onun sözlerinden üç farklı zaman diliminin kastedilmiş olabileceği ihtimaline dikkat çeker.

es-Suyūṭī'nin *el-Baḥr*'daki açıklamasına göre İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın "Biz bu hadisin sıhhatine dair kesin bir hüküm vermeye cesaret edemeyiz." ifadesi, onun kendi dönemini ve sonrasını kapsayan bir taṣḥīḥ yasağını ima etmektedir. Diğer yandan çoğul formda kullandığı "bu asırlarda..." ifadesi, bu yasağın kendisinden daha önceki dönemleri de kapsayabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca, "Öyleyse sahih ve hasen hadisi tanımada, tahrif ve tağyire uğramadığından emin olduğumuz muteber ve meşhur

[41] es-Suyūṭī, *Tedrīb*, 2:383-387.
[42] İbnu'ṣ-Ṣalāḥ eṣ-Ṣehrezūrī, *Maʿrifetu Envāʿi ʿUlūmi'l-Ḥadīṣ*, 83.
[43] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 2:847.

kaynaklardaki imamların açıklamalarına dayanmak gerekir." [44] şeklindeki ifadesi ise taṣḥīḥ yasağının el-Beyhaḳī (ö. 458/1066) gibi son taṣḥīḥ yapan muhaddislerin döneminden itibaren geçerli olduğu yönünde bir ihtimali akla getirmektedir. es-Suyūṭī, bu üç ihtimali zikrettikten sonra İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın tam olarak hangi zaman dilimini kastettiği konusunda kesin bir yargıya ulaşamadığını açıkça ifade etmektedir.[45]

Oysa es-Suyūṭī *Tedrību'r-Rāvī*'de taṣḥīḥ meselesine dair zamansal bir ayrım yapmamış, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın taṣḥīḥ, taḥsīn ve taḍ'īf faaliyetlerinin müteahhir dönemde artık yapılamayacağını savunduğunu doğrudan belirtmiştir.[46] Dolayısıyla *Tedrību'r-Rāvī*'deki yaklaşımı daha genel ve sınırlı iken *el-Baḥr*'da meseleye dair çok daha ayrıntılı bir çözümleme gerçekleştirmiş, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın ifadelerini ihtimaller çerçevesinde değerlendirerek daha rafine bir okuma sunmuştur.

4. es-Suyūṭī'nin *el-Baḥr*'da *Tedrību'r-Rāvī*'den Farklılaşan Bazı Görüşleri

es-Suyūṭī'nin hadis usulüne dair bazı meselelerde özellikle de müteahhir dönemde hadislerin taṣḥīḥ ve taḍ'īfi konularına yaklaşımında *Tedrību'r-Rāvī* ile *el-Baḥr* arasında dikkate değer görüş farklılıkları göze çarpmaktadır. Bu değişim ve dönüşümler, es-Suyūṭī'nin düşünce dünyasında zamanla gelişen metodolojik farkların bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Her iki eserin daha kapsamlı ve sistematik bir mukayesesi yapıldığında taṣḥīḥ ve taḍ'īf meseleleri dışında da benzer içeriksel veya yaklaşım düzeyinde farklılıkların tespit edilmesi mümkündür. Bununla birlikte aşağıda örnek olarak verilecek görüş farklılıkları dahi es-Suyūṭī'nin ilmî düşüncesindeki evrimi ortaya koyma açısından yeterli bir çerçeve sunmaktadır.

Bu durum, yalnızca es-Suyūṭī özelinde değil, genel olarak ilmî şahsiyetlerin görüşlerinin değerlendirilmesinde dikkat edilmesi gereken önemli bir hususa işaret etmektedir. Zira bir alimin ilmî kanaatlerinin yalnızca en meşhur eseri esas alınarak değerlendirilmesi, o şahsiyetin düşünce dünyasının eksik veya hatalı bir biçimde anlaşılmasına neden olabilir. es-Suyūṭī örneğinde görüldüğü üzere farklı zamanlarda kaleme alınmış eserler arasındaki görüş farklılıkları hem ilmî gelişimin hem de entelektüel sürekliliğin izlenmesi açısından büyük önem arz etmektedir.

---

[44] İbnu'ṣ-Ṣalāḥ eṣ-Şehrezūrī, *Maʿrifetu Envāʿi ʿUlūmi'l-Ḥadīṣ*, 83.
[45] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 2:874.
[46] es-Suyūṭī, *Tedrīb*, 2:558.

4.1. Taṣḥīḥ Meselesi

es-Suyūṭī, *Tedrību'r-Rāvī* adlı eserinde İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın ṣaḥīḥ li-ẕātihī ya da ṣaḥīḥ li-ġayrihī ayırımı yapmaksızın taṣḥīḥ faaliyetini genel bir yasak çerçevesinde değerlendirdiğini belirtirken[47] *el-Baḥr*'da bu görüşünü yeniden ele alarak daha sınırlayıcı bir yoruma yönelmiştir. Ona göre İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın taṣḥīḥ yasağı yalnızca ṣaḥīḥ li-ẕātihī hükmü için geçerlidir, ṣaḥīḥ li-ġayrihī hükmü verilmesi ise bu kapsamın dışındadır. Bu ayırım, es-Suyūṭī'nin taṣḥīḥ meselesine ilişkin düşüncesinde yaşanan anlamlı bir değişime işaret etmektedir. es-Suyūṭī, bu farklı yorumu dile getirirken kendisinden önce bu konuya özel olarak temas eden herhangi bir alime rastlamadığını da vurgulamaktadır.[48]

Bu bağlamda bir hadisin öncekiler tarafından "hasen" olarak değerlendirildiği durumlarda sonraki bir muhaddisin hadisin farklı tarīḳlerini tespit ederek onu ṣaḥīḥ li-ġayrihī derecesine yükseltmesi mümkündür. es-Suyūṭī bu yaklaşımını, hem *el-Baḥr*'da, hem de en son kaleme aldığı eseri olduğu anlaşılan[49] *et-Tenḳīḥ li Mes'eleti't-Taṣḥīḥ* adlı risalesinde uygulamalı bir biçimde ele almıştır.

Söz konusu risalede "İlim öğrenmek farzdır." şeklindeki hadisi örnek gösteren es-Suyūṭī, bu hadise en-Nevevī'nin zayıf hükmü verdiğini, onun öğrencisi el-Mizzī'nin (ö. 742/1341) ise tarīḳlerinin çokluğu sebebiyle hasen derecesine yükselttiğini belirtmektedir. Kendisinin ise hadisin elliden fazla tarīḳini tespit ettiğini ve bu sayede hadisin ṣaḥīḥ li-ġayrihī mertebesine ulaştığını ifade etmektedir. Buna ek olarak es-Suyūṭī, öncekiler tarafından sahih olarak nitelendirilmeyen ve yalnızca kendisinin sahih hükmü verdiği bu hadis dışında başka bir hadiste taṣḥīḥ faaliyetinde bulunmadığını da özellikle belirtmektedir.[50] Bu değerlendirmeler, es-Suyūṭī'nin taṣḥīḥ meselesine dair yaklaşımlarında hem teorik hem de uygulamalı düzeyde bir derinleşme ve özgünlük sergilediğini ortaya koymaktadır.

4.2. Taḍ'īf Meselesi

es-Suyūṭī, *Tedrību'r-Rāvī* adlı eserinde İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın yalnızca hadislerin taṣḥīḥ ve taḥsīnine değil, aynı zamanda taḍ'īfine de sınırlama getirdiğini ifade etmektedir. Ona göre İbnu'ṣ-Ṣalāḥ, yalnız isnada dayanarak bir hadise kesin biçimde zayıf hükmü vermeyi doğru bulmamaktadır. Bunun gerekçesi, söz

---

[47] es-Suyūṭī, *Tedrīb*, 2:558. فالحاصل أن ابن الصلاح سد باب التصحيح والتحسين والتضعيف على أهل هذه الأزمان

[48] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 2:868-869.

[49] es-Suyūṭī'nin söz konusu eseri, muhakkiki Bedr b. Muḥammed el-ʿAmmāş'ın Ẓāhiriyye Kütüphane'sindeki nüshalardan birinin sonunda bulunan kayda dayanarak bildirdiğine göre ölüm döşeğinde iken yazdığı son eseridir. Bu bilgiye istinaden *et-Tenḳīḥ*'deki görüşlerinin es-Suyūṭī'nin taṣḥīḥ meselesine dair son görüşleri olduğu söylenebilir. es-Suyūṭī, *et-Tenḳīḥ li Mes'eleti't-Taṣḥīḥ*, 11, 26 (3 numaralı dipnot).

[50] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 2/871-872; es-Suyūṭī, *et-Tenḳīḥ*, 21-26; el-Munāvī, *Feyḍu'l-Ḳadīr,* 4:267.

konusu hadisin başka bir sahih isnadla da rivayet edilmiş olabileceği ihtimalinin her zaman mevcut olmasıdır. Bu bağlamda es-Suyūṭī, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın müteahhir alimlerin ilmî ehliyetinin zayıfladığına kanaat getirmesi sebebiyle yalnız taṣḥīḥ ve taḥsīn kapılarını değil, taḍ'īf kapısını da kapattığını dile getirmektedir.[51]

Ne var ki es-Suyūṭī, *el-Baḥr*'da bu görüşünü revize ederek tamamen zıt bir kanaate yönelmiştir. Bu değişimde özellikle İbn Ḥacer el-ʿAsḳalānī'nin *en-Nuket* adlı eserinde ortaya koyduğu değerlendirmelerin etkili olduğu görülmektedir. İbn Ḥacer'e göre mütekaddim alimlerin taṣḥīḥ ettiği bazı hadislerde müteahhir alimlerin tespit ettiği illetler sebebiyle zayıflık hükmü verilebilmektedir. Buna mukabil, yeterli tahkik yapılmadığı için sahih olarak nakledilen bazı hadisler de sonradan zayıf sayılabilir. Bu durum, hadisin değerlendirilmesinde her dönemin muhaddislerinin katkılarını dikkate almanın gerekliliğini ortaya koymaktadır. İbn Ḥacer'e göre burada yapılması gereken, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın yaptığı gibi taṣḥīḥ ve taḍ'īf kapısını kapatmak değil, her dönemde ehliyet sahibi muhaddislerin adaletli bir tahkikle değerlendirme yapmasına imkân tanımaktır.[52]

es-Suyūṭī, *el-Baḥr*'da bu tartışmaya doğrudan müdahil olarak İbn Ḥacer'in söz konusu yorumuna karşı çıkar. Ona göre İbnu'ṣ-Ṣalāḥ, zannedildiği gibi taḍ'īfi ve illet araştırması yapma kapısını tümüyle kapatmamıştır. Bu görüşünü temellendirmek üzere İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın el-Ḥākim'in *el-Mustedrek*'inde sahih olduğunu belirttiği ancak başka hiçbir imamın sahih olarak değerlendirmediği hadisler hakkında dile getirdiği bir ifadeye atıfta bulunur. Söz konusu ifadeye göre böyle bir hadisin sahih sayılmasa da en azından hasen kabul edilmesi mümkündür. Ancak hadisin zayıflığını gerektiren bir illetin ortaya çıkması hâlinde bu durumda ona hasen değil, zayıf hükmü verilmelidir.[53] es-Suyūṭī, bu açıklamayı İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın taḍ'īf kapısını bütünüyle kapatmadığının açık bir göstergesi olarak sunar.[54] Bu değerlendirme, onun *Tedrību'r-Rāvī*'deki mutlak anlamdaki yorumunu önemli ölçüde sınırlayan ve revize eden bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Böylelikle es-Suyūṭī, taḍ'īf meselesinde sadece önceki aktarımları tekrarlamakla kalmamış, konuyu yeniden yorumlayarak daha dengeli ve analitik bir tutum sergilemiştir.

Buna mukabil es-Suyūṭī, *el-Baḥr*'da taṣḥīḥ ve taḍ'īf meselesini ayrıntılı biçimde tartıştıktan sonra konuyu özetleyen bir değerlendirmeye yer

---

[51] es-Suyūṭī, *Tedrīb*, 2:557-558.
[52] bkz. İbn Ḥacer el-ʿAsḳalānī, *en-Nuket ʿalā Kitābi İbni'ṣ-Ṣalāḥ*, 1:270-271; es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 2:861-863.
[53] İbnu'ṣ-Ṣalāḥ eṣ-Ṣehrezūrī, *Maʿrifetu Envāʿi ʿUlūmi'l-Ḥadīṣ*, 90. إلاَّ أنْ تظهرَ فيهِ عِلَّةٌ تُوجِبُ ضَعْفَهُ
[54] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 2:863.

vermektedir. Bu kısımda *Tedrîbu'r-Râvî*'deki ifadelerini tekrarlayarak "Özetle İbnu'ṣ-Ṣalāḥ, bu asırların alimlerinin ilmî yeterliliklerinin zayıflığı sebebiyle taṣḥîḥ, taḥsîn ve taḍ'îf kapısını kapatmıştır. Ne de güzel yapmıştır!"[55] şeklinde hükümde bulunmaktadır. İlk bakışta es-Suyūṭī'nin, bir yandan İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın taḍ'îf kapısını kapattığını, diğer yandan ise *el-Mustedrek*'e dair değerlendirmelerinde bu kapının kapatılmadığını söylemesi, ardından yine taḍ'îfin de yasaklandığını ifade etmesi çelişkili bir tutum gibi görünmektedir. Ancak *el-Baḥr*'ın ilgili bölümleri bütüncül bir şekilde değerlendirildiğinde bu durumun bir çelişki değil, meseleye dair kapsamlı bir analiz sürecinin sonucu olduğu anlaşılmaktadır.

Gerçekten de es-Suyūṭī, *el-Baḥr*'da önemli bir yer ayırdığı bu tartışmayı daha derinlikli ele alarak sahih hadislerin *Ṣaḥîḥayn* dışında hangi kaynaklarda bulunabileceği meselesine açıklık getirmeye çalışmıştır. Bu çerçevede başta el-ʿIrāḳī ve ez-Zerkeşī (ö. 794/1392) olmak üzere bazı alimlerin görüşlerini tartışarak kendi değerlendirmesini ortaya koymuştur. es-Suyūṭī'ye göre sahih hadislerin yer alabileceği güvenilir ve muteber kaynaklar arasında yalnızca sahih hadisleri derlemeyi amaçlamayan Ebū Dāvūd (ö. 275/889), et-Tirmiẕī (ö. 279/892), en-Nesā'ī (ö. 303/915) ve ed-Dārekuṭnī (ö. 385/995) gibi muhaddislerin derlediği kitaplar da bulunmaktadır. Bu noktada el-ʿIrāḳī, sahih hadislerin tespiti hususunda bu musannef kitapların yanı sıra Aḥmed b. Ḥanbel (ö. 241/855) ve İbn Ma'în (ö. 233/848) gibi alimlerin *Su'ālāt* türü eserlerinde yaptıkları sıhhat beyanlarının da dikkate alınması gerektiğini savunur. el-ʿIrāḳī'ye göre bu tür eserlerde hadisin sıhhatine dair yapılan açıklama sahih bir isnadla nakledildiyorsa, bu taṣḥîḥ hükmü de geçerlidir. Ancak el-ʿIrāḳī, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın taṣḥîḥ konusundaki katı yaklaşımından dolayı bu tür kaynaklara atıfta bulunmadığını, onun sahih hadislerin tespitini yalnızca meşhur ve muteber hadis kitaplarındaki sıhhat beyanlarıyla sınırlandırdığını belirtir.[56] ez-Zerkeşī de bu konuda el-ʿIrāḳī ile aynı görüştedir.[57]

es-Suyūṭī ise bu değerlendirmelere katılmayarak, el-ʿIrāḳī ve ez-Zerkeşī'ye muhalif bir pozisyon benimser ve konuya dair kendi değerlendirmesini şu ifadelerle ortaya koyar:

> Bana göre bu iki mesele arasında fark bulunmaktadır. Hadisin [sahih isnadla] burada [meşhur eserlerde] bulunması yeterli olmasına rağmen orada [meşhur eserler dışında] bulunması yeterli değildir. Çünkü İbnu'ṣ-Ṣalāḥ hadisin aslının bulunmasının yeterli olmasını geçersiz görmüştür. Zira isnad bazen zahiren sahih olabilir, halbuki hadiste metnin sıhhatine

[55] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 2:874-875.
[56] bkz. el-ʿIrāḳī, *et-Taḳyîd ve'l-Îḍāḥ Şerḥu Muḳaddimeti İbni'ṣ-Ṣalāḥ*, 1:27-28.
[57] bkz. ez-Zerkeşī, *en-Nuket ʿalā Muḳaddimeti İbni'ṣ-Ṣalāḥ*, 194-95; es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 2:770-72.

> mâni bir şuẕūẕ ve illet bulunabilir. İşte bu mana bu makamda [taṣḥīḥ hükmünün nakli konusunda] yoktur. Bir de buna hadis sahih olsaydı mütekaddim alimlerin buna dikkat çekmeyi ihmal etmeyecekleri düşüncesi eklenmelidir. İşte bu diğerinde bulunmamaktadır. Bunlara hadiste mesafenin uzaması ve kendisinden taṣḥīḥ nakledilen hâfızın zamanına göre hadise yakınlık da eklenmelidir. Bunun önemli bir etkisi vardır. Çünkü sened ne kadar uzar, mesafe de ne kadar açılırsa vehm ve hata ihtimali o kadar artar.[58]

es-Suyūṭī, bu meselede yalnızca el-ʿIrāḳī ve ez-Zerkeşī'ye değil, aynı zamanda İbn Ḥacer'e de muhalefet etmektedir. İbn Ḥacer, *en-Nuket* adlı eserinde İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'a yönelttiği bir eleştirisinde onun müteahhir döneme ait bütün isnadlarda kusur bulunduğunu söylemesini tenkit eder. Ona göre eğer bu isnadlardaki kusurlar sahihliğe hükmetmeye engel teşkil ediyorsa, bu durumda mütekaddim bir muhaddisin sahihlik yönündeki hükmünün de kabul edilmemesi gerekir. Zira bu hüküm, nihayetinde müteahhir bir isnadla sonraki nesillere intikal etmiş durumdadır. Şayet bu kusurlar, söz konusu kitabın şöhreti ve güvenilirliği nedeniyle taṣḥīḥ hükmünü geçersiz kılmıyorsa, o zaman kitabın müellifine kadar ulaşan muttasıl rivayet zincirinin sıhhati de aynı şekilde tartışma konusu yapılmamalıdır. Dolayısıyla, İbn Ḥacer'e göre problem yalnızca bizimle musannifler arasındaki isnadlarda söz konusudur.[59]

es-Suyūṭī, İbn Ḥacer'in bu itirazına el-ʿIrāḳī'ye verdiği cevaba atıf yaparak cevap verir: Eğer İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın kastettiği, mütekaddim bir muhaddisin eserinde geçen taṣḥīḥ hükmü ise bu durumda eserin şöhreti ve muteber oluşu onun isnadını tahkik etmeye gerek bırakmaz. Bu tür eserlerde taṣḥīḥ beyanı, bizzat müellife isnad edilen bir açıklama olduğundan eser mütevatir derecesinde şöhrete sahipse onun taṣḥīḥ beyanı kabul edilebilir. Ancak es-Suyūṭī'ye göre İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın kastı, haberin bizden ona kadar isnadının incelenmesi değil, bilakis İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'tan sahabiye kadar uzanan isnadının incelenmesidir. Bu ikisi birbirine karıştırılmaması gereken farklı şeylerdir. Eğer İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın kastı, mütekaddim döneme ait olmayan ve hadislerin tedvînini konu edinmeyen herhangi bir eserde yer alan isnadla nakledilen taṣḥīḥ beyanıysa el-ʿIrāḳī, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın ifadelerinin zahirinden hareketle, onun hem hadisin kendisine dair rivayet zincirine hem de sahihlik hükmünün nakledildiği isnada itimat etmediğini ifade etmektedir. es-Suyūṭī, bu iki farklı durum arasındaki farkı daha önce açıklamış olduğunu belirterek,

[58] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 2:772-773.
[59] bkz. İbn Ḥacer el-ʿAsḳalānī, *en-Nuket*, 1:271-72.

yukarıda yaptığı izahata atıfla hem İbn Ḥacer'in hem de el-ʿIrāḳī'nin itirazlarına cevap verdiğini ifade etmektedir.[60]

el-ʿIrāḳī, ez-Zerkeşī ve İbn Ḥacer'e verdiği cevaplardan hareketle es-Suyūṭī'nin, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın mütekaddim bir imamın musannef eserinde kayıtlı isnadlar hakkında taḍʿīf yapılmasını yasaklamadığı görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. es-Suyūṭī'nin, "Çünkü isnad görünüşte sahih olabilir, halbuki metnin sıhhatine mâni bir şuẕūẕ ve illet bulunabilir. İşte bu mana bu makamda [taṣḥīḥ hükmünün nakli konusunda] yoktur." ifadesinden de anlaşıldığı üzere, mütekaddim döneme ait muteber ve meşhur musannef eserlerde yer alan isnadlar hakkında ehliyetli bir hadisçinin taḍʿīf yapması mümkündür. Zira illet ve şuẕūẕun sonradan tespit edilmesi ihtimali vardır.

Bu bağlamda es-Suyūṭī'nin "Ben derim ki İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın zikrettiği '*el-Mustedrek'*te bulunan hadislerin reddini gerektiren bir illetin ortaya çıkması halinde reddedilir.' sözlerinin delaletiyle o, taḍʿīf ve illet araştırması yapma kapısını kapatmamıştır." şeklindeki ifadesi, mütekaddim döneme ait muteber ve meşhur eserlerde kayıtlı isnadlar hakkında ehliyetli kimseler tarafından İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın görüşü çerçevesinde taḍʿīf yapılabileceği anlamına gelmelidir.[61]

Sonuç olarak, es-Suyūṭī'nin sözlerinde bir çelişki bulunduğu izlenimi veren ifadeler aslında tutarlı ve uyumludur. Bu açıklamalardan hareketle, es-Suyūṭī'nin *Tedrību'r-Rāvī*'de İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın mutlak şekilde taḍʿīfi yasakladığını belirten görüşünde kısmi bir değişim ve dönüşüm gerçekleştiği sonucuna varılabilir.

es-Suyūṭī'nin müteahhir asırlarda hadislerin taḍʿīfine ilişkin görüşlerindeki değişimin arka planında, *el-Baḥr'*da kendisinden önce hadis usulüne dair ortaya atılmış bütün görüşleri bir araya getirme amacıyla gerçekleştirdiği daha kapsamlı araştırmalar, yoğun düşünsel faaliyetler ve İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın ifadelerini daha titiz bir biçimde değerlendirmesi yer almaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla es-Suyūṭī hadis usulü konularını detaylı ve geniş kapsamlı ele alan mebsūṭ bir şerh kaleme almak istemektedir. Onun bazı ifadeleri bu niyetini açıkça ortaya koymaktadır. Örneğin, hasen hadisin tanımına dair bölümün sonunda, "Hasen hadisin tanımı hakkında imamların

---

[60] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 2:863-864.

[61] Konuyu ele alan bazı araştırmalara göre İbnu'ṣ-Ṣalāḥ hadislere zayıf ve mevḍūʿ hükmü verilmesi noktasında yasaklayıcı bir tutum sergilememektedir. İbnu'ṣ-Ṣalāḥ yalnızca herhangi bir hükme kaynak teşkil edebilecek olan sahih ve hasen hadislerden söz etmektedir. Onun pek çok ifadesi hadis taḍʿīfini yasaklamadığını açıkça gösterdiği gibi bizzat kendisi de pek çok hadis hakkında zayıf hükmü vermiştir. İbnü'ṣ-Ṣalâh'ın taḍʿīfi de yasakladığı yönündeki kanaat, taṣḥīḥ ve taḥsīni yasaklayan birinin taḍʿīfi de yasaklamış olacağı şeklinde taṣḥīḥ ve taḍʿīf arasında kurulan mantıksal bir paralelliğe dayanmaktadır. Ancak bu yaklaşım, onun açık ifadeleri ve uygulamalarıyla örtüşmemektedir. Erdoğan, "Hadiste İctihad Kapısı Kapanmış mıdır?," 48-50.

sözlerinden bulabildiklerimin tümü işte bunlardır."[62] diyerek bu konuda geniş ve titiz bir derleme yaptığı anlaşılmaktadır. es-Suyūṭī'nin hasen hadisle ilgili aktardığı bilgiler hacim açısından *Tedrību'r-Rāvī*'ye kıyasla çok daha kapsamlıdır. Sahih hadis hakkında da durum benzerdir. Bu derin araştırma ve incelemeler neticesinde bazı görüşlerinde değişiklikler meydana gelmiş ve bunları sonraki şerhi olan *el-Baḥr'*da dile getirmiştir.

5. es-Suyūṭī'nin Değişen ve Gelişen Görüşlerinin Fark Edilmemesinin Yol Açtığı Sorunlar

es-Suyūṭī'nin *Tedrību'r-Rāvī* ve *el-Baḥru'lleẕī Zeḫar* adlı iki hadis usulü şerhindeki değişen görüşlerinin, onun düşünsel süreci bağlamında sonraki dönemler için iki temel problem ortaya çıkardığından söz etmek mümkündür:

İlk problem, onun hadis usulüne dair görüşlerinin tespitinde *Tedrību'r-Rāvī* adlı eserine başvurulması, buna karşılık *el-Baḥr* adlı daha sonraki kapsamlı eserinin dikkate alınmamasıdır. Nitekim es-Suyūṭī'nin belirli meselelerdeki görüşlerini ele alan çalışmalarda ağırlıklı olarak *Tedrību'r-Rāvī*'ye atıf yapıldığı, buna mukabil *el-Baḥr'*ın çoğu zaman ihmal edildiği görülmektedir. Bu ihmalin başlıca sebeplerinden biri, *el-Baḥr'*ın uzun süre yazma halinde kalmasıdır. Söz konusu eser, ancak Ubey Enes Enīs b. Ahmed'in tahkikiyle 1999 yılında neşredilebilmiştir. Ancak neşrine rağmen bu eserin akademik çalışmalarda yeterince kullanılmaması, es-Suyūṭī'nin hadis usulüne dair görüşlerinin eksik, bağlamından kopuk ve kronolojik gelişim süreci göz ardı edilerek tespit edilmesine neden olmaktadır.

Oysa çalışmanın başında da belirtildiği üzere, *el-Baḥr* hem konu çeşitliliği hem de hacim ve içerik açısından *Tedrību'r-Rāvī*'den daha ileri seviyededir. Ayrıca daha sonra kaleme alınmış olması, es-Suyūṭī'nin düşünsel tekâmülünü yansıtan önemli bir kaynak niteliği kazanmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla bu eser, es-Suyūṭī'nin görüşlerini doğru ve bütüncül bir biçimde anlamak için göz ardı edilmemesi gereken bir başvuru kaynağıdır.

Bu ihmalin somut bir örneği Cemāluddīn el-Ḳāsımī'nin (ö. 1914) *Ḳavāʿidu't-Taḥdīṯ* adlı eserinde görülebilir. el-Ḳāsımī, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın müteahhir asırlarda hadis taṣḥīḥine dair ifadelerine ilişkin tartışmaları aktarırken yalnızca es-Suyūṭī'nin *Tedrību'r-Rāvī*'deki görüşlerini esas almakta,[63] *el-Baḥr'*daki detaylı açıklamalarını ve değişen görüşlerini nakletmemektedir. Hâlbuki bu çalışmada ortaya konduğu üzere es-Suyūṭī hem *el-Baḥr'*da hem de *et-Tenḳīḥ li Mes'eleti't-Taṣḥīḥ* adlı risalesinde aynı meseleyi daha derinlikli tartışmakta, taṣḥīḥ ve taḍʿīf meselelerine dair yeni

[62] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 3:991.
[63] Cemāluddīn el-Ḳāsımī, *Ḳavāʿidu't-Taḥdīṯ min Funūni Muṣṭalaḥi'l-Ḥadīṯ*, 261.

açılımlar ve farklı görüşler sunmaktadır. Dolayısıyla el-Ḳāsımī'nin aktarımları doğru olmakla birlikte eksik bir tasviri yansıtmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla el-Ḳāsımī, es-Suyūṭī'nin *el-Baḥr'*ını ve konuyla ilgili müstakil risalesini görmemiştir.

Güncel çalışmalarda es-Suyūṭī'nin *el-Baḥr'*daki görüşlerinin dikkate alınmamasının yol açtığı problemlerin bir başka örneğinde de "Suyūṭī'nin sahih, hasen ve zayıf hadislerin son asırlarda tespitinin mümkün olmadığı görüşüne sahip olduğu"[64] ifade edilmektedir. Oysa yukarıda da belirtildiği üzere es-Suyūṭī *el-Baḥr'*da bu konuyu daha ayrıntılı şekilde ele almakta, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın ifadelerini dikkatle analiz ederek farklı sonuçlara ulaşmaktadır. es-Suyūṭī'ye göre İbnu'ṣ-Ṣalāḥ müteahhir asırlarda sahihlik hükmünü doğrudan isnadları esas alarak bağımsız bir şekilde (istiḳlālī olarak) vermeyi geçerli görmemektedir. Buna karşılık önceki bir hadis aliminin sahihlik hükmünü onaylayarak (taḳrīren) tekrar etmek mümkündür. Bu bağlamda el-Ḥākim en-Nīsābūrī'nin *el-Mustedrek'*te sahihlik hükmü verdiği bir hadisin, bir muhaddis tarafından yeniden sahih olarak değerlendirilmesi bağımsız bir hüküm olmayıp el-Ḥākim'in görüşünün onaylanması anlamını taşıyan taḳrīrī bir değerlendirmedir. es-Suyūṭī bu iki yaklaşımı birbirinden ayırarak İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın ilki olan istiḳlālī taṣḥīḥi câiz görmezken, ikincisini yani taḳrīri taṣḥīḥi câiz gördüğünü vurgular.[65]

es-Suyūṭī'nin bu görüş değişikliğinin temelinde, İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın "فقدْ تَعَذَّرَ في هذهِ الأعصارِ الاستقلالُ بإدراكِ الصحيحِ بمجَرَّدِ اعتبارِ الأسانيدِ" cümlesinde geçen "el-istiḳlāl" kelimesine yaptığı semantik vurgu yer almaktadır. *Tedrīb'*deki daha genel ifadelerin aksine *el-Baḥr*'da "istiḳlālī hüküm" ile "taḳrīrī hüküm" arasında net bir ayrım yapılarak konu daha rafine bir şekilde ele alınmıştır. Aynı çalışmada "Suyūṭī'nin sahih ve hasen hadisler konusunda sergilediği uzlaştırıcı tavrı zayıf hadisler bağlamında göstermediği"[66] ileri sürülmektedir. Ancak önceki bölümde detaylandırıldığı gibi bu tespit de eksiktir. Zira es-Suyūṭī, *Tedrīb*'te İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın müteahhir asırlarda taḍ'īfi mutlak anlamda reddettiğini söylüyorsa da *el-Baḥr*'da bu yaklaşımını sınırlandırarak onun mütekaddim alimlerin musannef eserlerinde yer alan hadisler hakkında sonraki dönemlerde de illet araştırması yapılabileceği ve bu bağlamda zayıf hükmü verilebileceği görüşünde olduğunu kabul etmektedir. Bu durum es-Suyūṭī'nin sadece sahih ve hasen hadislerle sınırlı

[64] H. Musa Bağcı, "Hadis Çalışmalarının Gerileme Dönemlerinde Hadiste İçtihad Kapısının Kapatılması Sorunu," 556.
[65] es-Suyūṭī, *el-Baḥr*, 2:847.
[66] Bağcı, "Hadis Çalışmalarının Gerileme Dönemlerinde Hadiste İçtihad Kapısının Kapatılması Sorunu," 556.

olmayan, zayıf hadisleri de içine alan bir metodolojik dönüşüm geçirdiğini göstermektedir.

İkinci problem, es-Suyūṭī'nin zamanla değişen ve olgunlaşan görüşlerinin fark edilmemesi sebebiyle ona tutarsızlık isnat edilmesidir. Bu bağlamda literatürde dile getirilen eleştirilerden biri, onun müteahhir asırlarda hadislerin taṣḥīḥine dair görüşlerinin çok tutarlı olmadığı iddiasıdır.[67] Ancak bu çalışma göstermektedir ki es-Suyūṭī'nin taṣḥīḥ konusundaki yaklaşımında bir çelişki değil, zamanla gelişen düşünsel bir dönüşüm ve metodolojik bir derinleşme söz konusudur. Söz konusu değişim, özellikle ikinci şerhi olan *el-Baḥr*'da İbnu's-Ṣalāḥ'ın ifadelerinin daha dikkatli tahlil edilmesi ve konunun daha kapsamlı biçimde ele alınması neticesinde ortaya çıkmıştır.

Görüldüğü gibi günümüzde hadis ilmi alanında yapılan birçok akademik çalışmada es-Suyūṭī'nin hadis usulüne dair görüşlerinin tespitinde daha ziyade *Tedrību'r-Rāvī*'ye atıf yapılmaktadır. Bu tercihin temelinde ise söz konusu eserin daha yaygın ve meşhur olması yatmaktadır. Ancak her ne kadar *Tedrību'r-Rāvī* es-Suyūṭī'nin önemli ve etkili eserlerinden biri olsa da bu eser onun hadis usulü konusundaki görüşlerinin nihai ve olgunlaşmış hâlini yansıtmamaktadır. Zira *Tedrīb*, telif kronolojisi bakımından da es-Suyūṭī'nin düşünsel serüveninde daha erken bir aşamayı temsil etmektedir.

Oysa özellikle *el-Baḥru'lleẕī Zeḫar*, onun kendi *Elfiyye*'sine yazdığı ikinci ve daha kapsamlı bir şerh olup içerik bakımından çok daha ileri düzeyde bir ilmî çabanın ürünüdür. Bu eserde es-Suyūṭī, önceki görüşlerini yeniden değerlendirmiş, bazı meselelerde kanaatlerini gözden geçirmiş ve hadis usulüne dair daha ayrıntılı, sistematik ve eleştirel bir yaklaşım sergilemiştir. Ayrıca es-Suyūṭī bununla da yetinmeyerek taṣḥīḥ meselesine dair müstakil bir risâle de kaleme almıştır. Bu nedenle, es-Suyūṭī'nin yalnızca *Tedrīb*'deki görüşleri esas alınarak yapılan değerlendirmeler onun düşüncesinin bütününü yansıtmamakta, aksine eksik ve zaman zaman hatalı çıkarımlara sebebiyet vermektedir.

Dolayısıyla es-Suyūṭī'nin hadis usulüne dair görüşlerini sağlıklı ve isabetli biçimde tespit edebilmek için *el-Baḥr* başta olmak üzere onun

---

[67] Habil Nazlıgül, "Hadislerin Kaynak Değerini Tespitte İçtihat Tartışmaları Tarihsel Bir Perspektif," 17. Bu çalışmada şu ifadelere yer verilmektedir: "es-Suyuti taraflar arasında orta yolu bulmaya çalışmışsa da ifadeleri zımnen İbnu's-Salah'ı desteklemektedir. Onun bu hususta ki düşüncelerinin çok tutarlı olmadığı kabul edilmemektedir." Her ne kadar son cümlenin yüklemi baskıda olumsuzluk içerse de bu bir yazım hatası olmalıdır. Zira ifadelerin bağlamından anlaşıldığı kadarıyla es-Suyūṭī'nin konuya dair görüşlerinde tutarsızlık bulunduğu söylenilmektedir. Diğer taraftan bu makalede tutarsızlık iddiasına referans olarak gösterilen çalışmada es-Suyūṭī'ye bu şekilde bir isnatta bulunulmamakta, onun önceki uzlaştırma çabasından döndüğü ve yeni bir uzlaştırma çabasına giriştiği ifade edilmektedir. bkz. Bedî' es-Seyyid el-Laḥḥām, *el-İmāmu'l-Ḥāfiẓ Celāluddīn es-Suyūṭī ve Cuhūduhū fi'l-Ḥadīṯ ve 'Ulūmih*, 460. ثم بعد أن سلك السيوطي هذا المسلك في التوفيق عاد فسلك مسلكا توفيقيا آخر.

sonraki dönem eserlerine de mutlaka müracaat edilmelidir. Bu yaklaşım hem onun görüşlerinde görülen gelişim sürecini takip etmeyi mümkün kılacak, hem de kendisine yönelik tutarsızlık gibi eleştirilerin gerçekte bir tekâmül sürecinin yanlış anlaşılmasından ibaret olduğunu ortaya koyacaktır.

Sonuç

Zaman içerisinde bir alimin bazı görüşlerinde değişiklik meydana gelmesi ilmî gelişimin tabii bir sonucudur. Bu tür değişimler yeni bilgilere ulaşma, konuya yönelik bakış açısında yaşanan dönüşüm, daha derin düşünsel faaliyetler, kelimeler ve kavramların anlam derinliğine yönelik titiz incelemeler gibi çeşitli sebeplerden kaynaklanabilir. Böyle bir durum ilgili alimin zihnî durağanlıktan uzak olduğunu, araştırma ve değerlendirmelerine devam ettiğini, gerektiğinde eski görüşlerinden taassup göstermeksizin vazgeçebildiğini ortaya koyar.

Bu çalışmada İslami ilimler ve özellikle hadis alanında mühim eserler kaleme almış olan Celāluddīn es-Suyūṭī'nin, hadis usulüne dair kaleme aldığı iki önemli şerh olan *Tedrību'r-Rāvī* ve *el-Baḥru'lleẕī Zeḫar* karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve bazı görüşlerinde anlamlı değişikliklerin meydana geldiği tespit edilmiştir. Özellikle İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın sonraki asırlarda hadislerin taṣḥīḥ ve taḍ'īf edilemeyeceğine ilişkin görüşü etrafında şekillenen tartışmalarda es-Suyūṭī'nin, ilk eserinde dile getirdiği yaklaşımlar ile ikinci eserinde ortaya koyduğu değerlendirmeler arasında açık bir fark gözlemlenmiştir.

Bu bağlamda es-Suyūṭī, *Tedrību'r-Rāvī*'de İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın hadislerin mutlak olarak taṣḥīḥini ve taḍ'īfini yasakladığını belirtirken daha sonra kaleme aldığı *el-Baḥr*'da taṣḥīḥ yasağının sadece ṣaḥīḥ li-ẕātihī hükmü ile sınırlı olduğunu, ṣaḥīḥ li-ġayrihī hükmünün verilmesinin mümkün olduğunu ifade etmektedir. Aynı şekilde taḍ'īf meselesinde de *el-Baḥr*'da el-Ḥākim'in *el-Mustedrek*'i gibi mütekaddim döneme ait güvenilir kaynaklardaki isnadlar söz konusu olduğunda taḍ'īfin mümkün olduğunu savunmaktadır.

Bu tespitler, es-Suyūṭī'nin hadis usulüne dair görüşleri değerlendirilirken *el-Baḥru'lleẕī Zeḫar* isimli eserin mutlaka göz önünde bulundurulması gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Ne var ki *el-Baḥr*'ın hem tamamlanmamış oluşu hem de uzun süre mahṭūṭ olarak kalması nedeniyle bu eser üzerinde yeterince durulmamış; dolayısıyla es-Suyūṭī'nin görüşlerinde gerçekleşen ilmî tekâmül zaman zaman fark edilememiştir. Bu durum hem onun görüşlerinin eksik ya da yanlış anlaşılmasına yol açmakta hem de bazen ona tutarsızlık isnadı yapılmasına sebebiyet vermektedir.

es-Suyūṭī'nin *el-Baḥr*'da birçok meseleyi *Tedrīb*'e kıyasla daha detaylı ve sistemli bir şekilde ele almış olması bu eserin bilimsel değerini

artırmaktadır. Bu durum onun yalnızca mevcut ilmî birikimi aktarmakla kalmayıp kendi araştırmalarını derinleştirdiğini ve önceki görüşlerini yeniden değerlendirme cesareti gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca *el-Baḥr*'da hadis usulü konularını kendi *Elfiyye*'si doğrultusunda ve serbest biçimde ele alması bu eseri *Tedrīb*'den ayıran önemli bir unsurdur. Zira *Tedrību'r-Rāvī*, en-Nevevī'nin *et-Taḳrīb* adlı muhtasarına şerh olarak kaleme alındığı için belli oranda bu metne bağlılık zorunluluğu taşımaktadır.

es-Suyūṭī, *Tedrīb*'i her ne kadar en kapsamlı hadis usulü eseri olarak nitelendirmişse de bununla yetinmemiş; daha mebsūṭ, bağımsız ve kapsamlı bir eser telif etme gayretine girmiştir. Her iki eserindeki kaynak kullanımına bakıldığında *el-Baḥr*'da daha geniş bir literatüre müracaat ettiği ve böylece bazı görüşlerinde revizyona gittiği anlaşılmaktadır. Bu durum, bir alimin görüşlerini değerlendirirken yalnızca meşhur eserlerine dayanmanın yetersiz olduğunu, az bilinen ancak telif tarihine göre daha sonra yazılmış eserlerinin de mutlaka dikkate alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. İlgili alana dair kaleme alınmış diğer eserlerin varlığı araştırılmalı, bu eserler kronolojik bir sırayla incelenmeli ve görüşlerindeki gelişim seyri titizlikle takip edilmelidir. Aksi takdirde söz konusu alime ait kanaatlerin eksik, bağlamından kopuk ya da hatalı değerlendirilmesi kaçınılmaz olacaktır. Bu tür hatalar ise yapılan bilimsel çalışmanın güvenilirliğine zarar verecek ve araştırmanın sonuçlarının isabet derecesini düşürecektir.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:	Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.
Finansal Destek / Grant Support:	Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
YZ Kullanım Beyanı / Declaration of AI use:	Yazar, bu çalışmayı oluştururken yapay zeka destekli teknolojileri kullanmadığını beyan etmiştir. / The author declared that no AI-assisted technologies were used in the creation of this article.

KAYNAKÇA

Bağcı, H. Musa. "Hadis Çalışmalarının Gerileme Dönemlerinde Hadiste İçtihad Kapısının Kapatılması Sorunu." *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri* içinde, 541-576. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Bağdatlı İsmâil Paşa. *Hediyyetu'l-ʿĀrifīn, Esmāʾu'l-Muʾellifīn ve Āṡāru'l-Muṣannifīn*. 1. baskı. 2 c. Beyrūt: Dāru İḥyāʾi't-Turāṡi'l-ʿArabī, 1951.

Cemāluddīn el-Ḳāsımī, Muḥammed. *Ḳavāʾidu't-Taḥdīṡ min Funūni Muṣṭalaḥi'l-Ḥadīṡ*. Byy: Dāru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, tsz.

el-Emīr es-Ṣanʿānī, Ebū İbrāhīm ʿİzzuddīn Muḥammed. *Tavḍīḥu'l-Efkār li Meʿānī Tenḳīḥi'l-Enẓār*. 1. baskı. Tah. Ebū ʿAbdurraḥmān Ṣalāḥ. Beyrūt: Dāru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1417.

Erdoğan, Tunahan. "Hadiste İctihad Kapısı Kapanmış mıdır?." *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı 3* içinde, 37-55. İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, 2016. https://doi.org/10.12658/TLCK.5.3.B003.

Erdoğan, Tunahan. "İbnü's-Salâh'ın Hadislerin Tashih ve Tahsinine Yönelik Görüşleri." Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2015.

el-Fullānī, Sāliḥ b. Muḥammed. *Ḳaṭfu'ş-Şemer fī Refʿi Esānīdi'l-Muṣannefāt fi'l-Funūn ve'l-Eṣer*. 1. baskı. Mekke: Dāru'ş-Şarḳ, 1405.

el-ʿIrāḳī, Ebu'l-Faḍl Zeynuddīn. *et-Taḳyīd ve'l-Īḍāḥ Şerḥu Muḳaddimeti İbni'ṣ-Ṣalāḥ*. 1. baskı. Tah. ʿAbdurraḥmān Muḥammed ʿOṯmān. Medine: el-Mektebetu's-Selefiyye, 1389/1969.

İbn Ḥacer el-ʿAsḳalānī, Ebu'l-Faḍl Şihābuddīn Aḥmed. *en-Nuket ʿalā Kitābi İbni'ṣ-Ṣalāḥ*. 1. baskı. Tah. Rebīʿ b. Hādī el-Medḫalī. Medine: ʿİmādetu'l-Bahsi'l-ʿİlmī, 1404.

İbnu'ṣ-Ṣalāḥ eṣ-Şehrezūrī, Ebū ʿAmr Taḳıyyuddīn ʿOsmān. *Maʿrifetu Envāʿi ʿUlūmi'l-Ḥadīṯ*. 1. baskı. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1423.

Kātib Çelebi. *Keşfu'ẓ-Ẓunūn ʿan Esāmi'l-Kutub ve'l-Funūn*. 2 c. Bağdat: Mektebetu'l-Muṯennā, 1941.

el-Ḳazvīnī, Ebu'l-Meʿālī Celāluddīn el-Ḫatīb. *el-Īḍāḥ fī ʿUlūmi'l-Belāġa*. 3. baskı. Tah. Muḥammed ʿAbdulmunʿim el-Ḫafācī. 3 c. Beyrut: Dāru'l-Cīl, tsz.

el-Laḥḥām, Bedīʿ es-Seyyid. *el-İmāmu'l-Ḥāfiẓ Celāluddīn es-Suyūṭī ve Cuhūduhū fi'l-Ḥadīṯ ve ʿUlūmih*. 1. baskı. Dımaşḳ: Dāru Ḳuteybe, 1994.

el-Melībārī, Hamza ʿAbdullāh. *Taṣḥīḥu'l-Ḥadīṯ ʿinde'l-İmām İbni'ṣ-Ṣalāḥ: Dirāse Naḳdiyye*. Riyāḍ: Dāru İbn Ḥazm, 1417/1997.

el-Munāvī, Zeynuddīn Muḥammed Abdurraūf. *Feyḍu'l-Ḳadīr*. 1. baskı. 6 c. Mısır: el-Mektebetu't-Ticāriyye el-Kubrā, 1356.

Nazlıgül, Habil. "Hadislerin Kaynak Değerini Tespitte İçtihat Tartışmaları Tarihsel Bir Perspektif." *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5: 1 (2005): 9-33. https://doi.org/10.5281/zenodo.3343575.

Özkan, Halit. "Süyûtî." T*DV İslâm Ansiklopedisi* (*DİA),* İstanbul: TDV Yayınları, 2010, 38:188-198.

es-Sindī, Muḥammed Ekrem. *İmʿānu'n-Naẓar Şerḥu Şerḥi Nuḫbeti'l-Fiker*. Byy: yy., 1983.

es-Suyūṭī, Ebu'l-Faḍl Celāluddīn ʿAbdurrāḥmān. *el-Baḥru'lleẕī Zeḫar fī Şerḥi Elfiyyeti'l-Eṣer*. 1. baskı. Tah. Ubey Enes Enīs b. Aḥmed. 3 c. Suudi Arabistan: Mektebetu'l-Ġurabā el-Eseriyye, 1430.

es-Suyūṭī, Ebu'l-Faḍl Celāluddīn ʿAbdurrāḥmān. *Elfiyyetu's-Suyūṭī fī ʿİlmi'l-Ḥadīṯ*. Byy: el-Mektebetu'l-ʿİlmiyye, tsz.

es-Suyūṭī, Ebu'l-Faḍl Celāluddīn ʿAbdurrāḥmān. *et-Tenḳīḥ li Mes'eleti't-Taṣḥīḥ*. 1. baskı. Tah. Bedr b. Muḥammed el-ʿAmmāş. Medine: Dāru'l-Buḫārī, 1415/1995.

es-Suyūṭī, Ebu'l-Faḍl Celāluddīn ʿAbdurrāḥmān. *Fihristu Mu'ellefātī*. 1 c. Maṭbaʿu Maẓhari'l-ʿAcāib, Byy: yy. 1329. https://upload.wikimedia.org/wikisource/ar/2/28/%D9%81%D9%87%D8%B1%D8%B3%D8%AA_%D9%85%D8%A4%D9%84%D9%81%D8%A7%D8%AA_%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%8A%D9%88%D8%B7%D9%8A.pdf.

es-Suyūṭī, Ebu'l-Faḍl Celāluddīn ʿAbdurrāḥmān. *Ḥusnu'l-Muḥāḍara fī Tārīḫi Mıṣr ve'l-Ḳāhira*. 1. baskı. Tah. Muḥammed Faḍl İbrāhīm. 2 c. Mısır: Dāru İhyā'i'l-Kutubi'l-ʿArabiyye, 1387/1967.

es-Suyūṭī, Ebu'l-Faḍl Celāluddīn ʿAbdurrāḥmān. *Tedrību'r-Rāvī fī Şerḥi Taḳrībi'n-Nevāvī*. 1. baskı. Tah. Muḥammed ʿAvvāme. 5 c. Medine: Dāru'l-Yusr, 1437/2016.

ez-Zemaḫşerī, Ebu'l-Ḳāsım Maḥmūd. *el-Fā'iḳ fī Ġarībi'l-Ḥadīş*. 2. baskı. Tah. ʿAli Muḥammed el-Becāvī-Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm. 4 c. Lübnan: Dāru'l-Maʿrife, tsz.

ez-Zerkeşī, Ebū Abdillāh Bedruddīn Muḥammed. *en-Nuket ʿalā Muḳaddimeti İbni'ṣ-Ṣalāḥ*. 1. baskı. Tah. Zeynulʿābidīn b. Muḥammed Bilāfrīc. 3 c. Riyad: Advāu's-Selef, 1419/1998.